

How they did things with words

Epigrafische taalhandelingen en de emancipatie van de *dèmos* in de postklassieke Griekse poleis

JOHANNES VAN DEN BOSSCHE

ἡ βουλὴ καὶ [ὁ δ]ῆμος
Πλανκίαν [M]άγναν
M. Πλανκίου Οὐά[ρου]
[κ]αὶ Πόλεως θυγατέρα,
[ιέ]ρειαν τῆς Ἀρτέμι-
δος καὶ δημιουργόν,
ιέρειαν Μητρὸς θεῶν
διὰ βίου πρώτην καὶ
μόγην, εὖσεβῆ καὶ
φιλόπατριν

De boulè en de dèmos eerden Plancia Magna, dochter van Plancius Varro en van de Stad, priesteres van Artemis en demiurg, priesteres van de Moeder van de goden, bij leven de eerste en voornaamste, vroom en vaderlandslievend. (IK 54.1: 118)¹

Op het eerste gezicht lijkt dit een inscriptie van dertien in een dozijn die ons een weinig problematische boodschap uit het verleden overbrengt: op een goede dag hebben de *boulè* (βουλή, raad) en de *dèmos* (δῆμος, volksvergadering) besloten een verdienstelijke burger (in casu Plancia Magna) te eren. Een ere-inscriptie zoals deze had geen andere functie dan het officialiseren van dat besluit. Aangezien het eren van verdienstelijke burgers behoorde tot de orde van de dag in de klassieke oudheid, wordt een groot deel van de epigrafische overlevering door dit type inscripties uitgemaakt. Het is dan ook frappant dat deze inscripties lange tijd onderbelicht zijn gebleven. Vaak ging men bij een analyse zelfs niet verder dan het verklaren van de realia. Men kan zich nochtans heel wat zaken afvragen, ook wanneer men heeft begrepen wat nu precies een ‘demiurg’ is of wie dan wel de ‘Moeder van de goden’ was.

¹ Lijst van gebruikte afkortingen: [LSAM] = Sokolowski, F. 1955. *Lois sacrées de l'Asie Mineure*. Paris: E. de Boccard. [SEG] = Supplementum Epigraphicum Graecum. [IK] = Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien. [IG] = Inscriptiones Graecae. [IEph] = Wankel, H. 1979. *Die Inschriften von Ephesos*. Bonn: Habelt.

Het is bijvoorbeeld van geen gering belang dat deze inscriptie gevonden werd in Perge, een zuidelijke stad van de provincie Pamphylië in Klein-Azië (*grosso modo* het huidige Turkije), en dateert van ca. 124/125 n.C. We weten immers dat Asia Minor op dat moment een wingewest was van het Romeinse Rijk. Nu weten we ook dat Rome niet echt een democratisch bestel voorstond in het bestuur van haar provincies.² We stellen echter vast dat deze inscriptie (en talloze andere voorbeelden uit de Griekse wereld) aanvangt met de formule ἡ βουλὴ καὶ ὁ δῆμος. De vraag die zich dan stelt, is de volgende: hoe verklaar je dat naast de raad hier ook de volksvergadering optreedt? Kunnen we dit gewoon toeschrijven aan een verstening van die aloude formule? Maakt de formule gewag van een volksvergadering die in de feiten al lang niet meer bestond of politiek gemarginaliseerd was? Maar hoe verklaren we dan dat de *dèmos*³ soms op eigen houtje lijkt te handelen, zoals in deze aanhef van een ere-inscriptie (IK 37: 31) uit Selge in Pisidië (eveneens een zuid-Klein-Aziatische provincie) van rond het jaar 100 n.C.: ὁ δῆμος ὁ Σελεύγων ἐτέμηνσεν [...] (“het volk van Selge heeft geëerd [...]).” Dat lijkt al helemaal in tegenspraak met het ondemocratische beeld van de imperiale *polis*, met haar volksvergadering die monddood heette te zijn, of louter functioneerde als een applauscollege van de *boulè*.⁴ Weerspiegelt deze formule, en haar persistentie tot diep in de 3de eeuw n.C.,⁵ dan toch een zekere socio-politieke realiteit?

Dat is precies wat ik zal proberen aantonen in dit artikel, door gebruik te maken van een vernieuwende lectuur van inscripties. Die vernieuwende lectuur is erop gericht de inhoud van inscripties te heractualiseren door na te gaan wat de onderliggende socio-politieke stimuli waren voor het oprichten van een epigrafisch monument. Het begrip van die stimuli geeft toegang tot

² De Romeinen bestuurden de oostelijke provincies, waaronder Asia Minor, zoals de keizerlijke en senatoriale elite (d.w.z. de imperiale elite) het rijk bestuurden. Een kleine provinciale of lokale elite (*ordo decurionum*) kreeg van de Romeinen op niveau van de stad het bestuursrecht over de rest van de stadsbevolking (*plebs*). Zonder al te veel nuance kunnen we zeggen dat de eerste groep de *boulè* bevolkte en de tweede – voor zover haar leden het burgerrecht hadden – de *dèmos*.

³ In dit artikel wordt met de *dèmos* verwezen naar dat deel van het volk waarvan we kunnen verwachten dat het een stem heeft gehad in de volksvergadering, van de imperiale *polis*. Daarmee bedoel ik dus niet het orgaan van de volksvergadering als instituut, en evenmin alle burgers van de *non-elite citizenry* (Zuiderhoek 2009: 14-15), maar wel dat deel van het volk, de *media plebs*, *homines tenuiores*, of de *μέσοι* volgens Aristoteles (tussen *πένητες* en *πλούσιοι*; cf. van Nijf 1997: 22) dat er effectief in slaagde zich te laten horen in die volksvergadering zonder dat ze daar louter op basis van sociale status voor in aanmerking kwamen – wat voor de leden van de *boulè* vaak wel het geval was.

⁴ Cf. “[...] un *dèmos* marginalisé, sans réelle influence sur la vie politique, qui se contenterait d’entériner mécaniquement, dans le cadre de procédures purement formelles, les décisions élaborées par le Conseil et les magistrats” (Heller 2009: 343).

⁵ Merk als voorbeeld van dergelijke persistentie ook op dat de Romeinse keizer en zijn gouverneurs hun correspondentie met de Griekse steden in het oosten gelijkelijk aan *boulè* en *dèmos* bleven richten (Zuiderhoek 2008b: 418).

de sociale realiteit die blijkbaar niet alleen de productie van inscripties vereiste, maar er ook zelf door vorm werd gegeven. We zullen inscripties benaderen als een product van een sociale context die zelf door inscripties geconstitueerd werd. Het is in hun hoedanigheid van constitutief element dat ze voor moderne onderzoekers de poorten van het verleden iets verder kunnen openen.

Om die benadering te onderbouwen, ontwikkel ik verderop in dit artikel een theoretisch kader waarbinnen een dergelijke analyse van inscripties mogelijk wordt. Om ervoor te zorgen dat die theorie geen dode letter blijft, heb ik ervoor gekozen de toepasbaarheid te illustreren in een concreet historisch debat. Beginnen doe ik daarom met de schets van (de contouren van) het debat dat ik hierboven al even aanraakte: de *struggle for power* tussen de provinciale, lokale elite (vertegenwoordigd in de *boulè*) en het volk (vertegenwoordigd in de *dèmos*), in de imperiale *poleis* van Asia Minor. Ik geef aan hoe het debat gegroeid is, waar de problemen zitten, wat de huidige tendens in het onderzoek is en waar de mogelijkheden voor een nieuwe theoretische benadering liggen. Na de daaropvolgende theoretische beschouwing over een nieuwe aanpak, ontmoeten toepassing en theorie elkaar in het laatste deel van dit artikel, waar ik de nieuwe aanpak loslaat op het debat in kwestie. Zo hoop ik te kunnen aantonen hoe een vernieuwende kijk op schijnbaar uitgebende inscripties, nieuwe en valabele argumenten in een historisch debat kan aanbrengen.

Oligocratie of demarchie? Politieke sociologie van de postklassieke *polis*

In 1911 formuleerde de Italiaans-Duitse Robert(o) Michels de “*Ehernes Gesetz der Oligarchie*”. Die ‘ijzeren wet’ stelt kortweg dat iedere georganiseerde democratische instelling uiteindelijk gedoemd is om tot een oligarchie te verworden. Het was onder het gesternte van wetten zoals deze, stammend uit een beladen periode, dat de historiografische traditie die zich bezighield met de analyse van de socio-politieke context van de postklassieke *polis* haar klemtoon legde op het conflict tussen het volk en zijn overheersers: tussen *dèmos* en *boulè*. Deze twee instituties vormden de assen van de matrix waarbinnen men lange tijd alle ontwikkelingen in de imperiale *polis* placht te situeren.

“Die Demokratie führt zu Oligarchie, ja, besteht in einer Oligarchie”, aldus Michels (1911: VIII). Wanneer dat voor de Griekse (Atheense) democratie precies gebeurde, was voorwerp van discussie, maar dat het gebeurde,

leed geen twijfel. De opheffing van de autonome status van de *poleis* leidde tot de desintegratie van het civiele model van de klassieke *polis*. Het verlies aan inspraak en participatie van de lagere klassen, d.w.z. het Atheense ideaal van burgerparticipatie, zette de deur open voor een elite die politiek munt kon slaan uit de desinteresse van het volk en vrij spel kreeg voor een ongebreidelde machtsaccumulatie, wat *de facto* uitmondde in een oligarchie.

De daaruit voortkomende dichotome, historiografische benadering met focus op de tweespalt tussen de traditionele democratische instellingen en de oligarchen in de postklassieke *polis*, is precies het strijdperk van het historisch debat dat ik hier wil schetsen.

De wortels van die dichotome benadering moeten we gaan zoeken in de hardnekkige opvatting dat de klassieke *polis* ten grave werd gedragen in de slag bij Chaeronea. In 338 v.C. versloegen Philippus II van Macedonië en zijn zoon Alexander op die plek een coalitie van Griekse *stadstaten*. Daarmee werd het einde van de autonome Griekse *poleis* ingeluid. Ze verloren hun autonomie voor het eerst niet aan elkaar, maar aan een externe vijand uit het noorden: Macedonië. Men debatteerde zelfs niet over de acceptatie van Chaeronea als eindpunt, maar wel “whether the *polis* was brutally murdered, or whether Chaeronea had been a case of mercy killing for a terminally ill patient” (Alston & van Nijf 2011: 10).

Een tegenbeweging kwam er onder impuls van geleerden zoals gevierd epigraaf Louis Robert. Hij kon met enig gezag en kennis van zaken stellen dat er wezenlijk niet zoveel veranderde na de slag bij Chaeronea, maar dat die nederlaag vooral een streep door de rekening was van machtige *poleis* zoals Sparta, Athene of Thebe (Robert 1969: 42). Bovendien kenden de Griekse cultuur en de democratische staatsvorm in het zog van de veroveringen van Alexander de Grote een grotere verspreiding dan ooit, wat zelfs de stelling heeft uitgelokt dat er ten tijde van het hellenisme, in absolute getallen, meer democratische *poleis* waren dan in de klassieke periode (Alston & van Nijf 2011: 11). Robert besluit: “La cité grecque n’est pas morte à Chéronée, ni sous Alexandre, ni dans le cours de toute l’époque hellénistique” (1969: 42).

Die tegenbeweging leverde echter geen alternatief voor de dichotome benadering, maar schoof het beginpunt daarvan gewoon een aantal eeuwen vooruit. Als Alexander en zijn vader het traditionele civiele model van de *polis* nog niet definitief naar de geschiedenisrollen verwezen hadden, dan waren de Romeinen ongetwijfeld de schuldigen. Actium (31 v.C.) werd het nieuwe Chaeronea (ibid.: 13; Heller 2009: 342).

Als belangrijkste reden voor die verschuiving geldt de incompatibiliteit van het Romeinse staatsbestel met het civiele model van de *polis*. De

Romeinse – oligarchische – samenleving was immers al van oudsher ingedeeld in *ordines* (vermogensklassen op basis van de censuslijsten) terwijl het Griekse – democratische – model alleen het onderscheid tussen burgers (met burgerrecht) en niet-burgers (zonder burgerrecht) gekend zou hebben. De vaststelling dat de Romeinen de geïstitutionaliseerde ongelijkheid die inherent was aan hun politiek bestel naar het Griekse Oosten exporteerden, leidde tot een scherpe focus op een nieuw element in de Griekse samenleving: hiërarchie. De aandacht verschoof zo van geïstitutionaliseerde gelijkheid naar geïstitutionaliseerde ongelijkheid, die zich uitte in een piramidaal en hiërarchisch samenlevingsmodel waar men per se de Griekse *polis* ook wou instopen.

Net zoals de Chaeronea-hypothese lijkt ook deze visie te vertrekken vanuit een te geïdealiseerd beeld van de Griekse democratie (Harland 2003: 93). Inderdaad, de grootste invloed van de Romeinen was wellicht de sterkere nadruk op rang en hiërarchie. Er werden bijvoorbeeld wetten ingevoerd die het lidmaatschap van bepaalde raden lieten afhangen van een bepaald vermogen en zo het democratisch systeem uit balans brachten (Alston & van Nijf 2011: 14). Maar die zelfde onderzoekers wijzen er ook op dat “such developments were not universal and did not lead to a full-scale Romanisation of Greek local politics” (ibid.). Bovendien is het zeker dat de Romeinen niet zomaar, *manu militari*, de eeuwenoude Griekse civiele *polis*-structuren met hun eigen bestuursvorm hebben overschreven. Dat zou immers niet erg sensibel geweest zijn. Het was zelfs eerder in het voordeel van de Romeinse overheerser – “who didn’t like to govern much”⁶ – om het lokale bestuur niet al te zeer te verstoren. Dat zou neergekomen hebben op de noodzaak voor de Romeinen om zelf alternatieven te voorzien. Iets wat in een uitgestrekt rijk als het Romeinse alleen al logistiek niet denkbaar is.

Identiteitscrisis en distantie: gevolgen van het dichotoom paradigma

Het gevolg van deze dichotome benaderingswijze waarmee men de socio-politieke ontwikkeling van de postklassieke *polis* wou beschrijven, was dat er een soort keurslijf van een natuurlijke ontwikkeling ontstond. De ‘natuurlijke’ gang van zaken voor een democratisch bestel als het Griekse, was een evolu-

⁶ Brunt (1990: 116-117) in citaat bij Harland (2003: 93) laat optekenen dat “it was not the practice of the Romans to govern much. The governor had only a small staff, and he did little more than defend his province, ensure the collection of the taxes and decide the most important criminal and civil cases. The local communities were left in the main to run their own affairs”.

tie naar een strikte oligarchie. Dus moesten alle bewijzen in die richting geïnterpreteerd worden. Dat heeft geleid tot “the need to overemphasise one strand in the evidence at the expense of others to create an internally coherent picture” (Zuiderhoek 2008b: 444).

Die ‘keurslijfinterpretatie’ had voor de beschrijving van de imperiale *poleis* verregaande implicaties op politiek en sociologisch vlak. Als gevolg van de desintegratie van de oude *polis*-structuren en de overgang van democratie naar oligarchie, postuleerde men een verregaande dissociatie tussen de *polis* en haar burgers. Waar alle burgers vroeger hun stem konden laten horen via de *dèmos*, moesten ze door de schaalvergroting van het hellenisme⁷ vaststellen dat ze niet langer *au sérieux* werden genomen. Het wegvallen van de *dèmos* als participant in het politieke proces liet bovendien een leemte na die werd opgevuld door een sociale elite die zich later met steun van Rome kon ontwikkelen tot de *ordo decurionum*, waarmee de oligarchisering opnieuw een feit was.

Daarnaast leidde het verlies aan politieke inspraak op sociologisch vlak tot een ernstig identiteitsverlies bij de burgers die niet van nature tot de sociale elite behoorden, maar die vroeger wel identiteit en eigenwaarde onttrokken aan hun activiteiten en invloed in de volksvergadering (*media plebs*). De identiteit van vele leden van de *media plebs* viel immers samen met hun lidmaatschap van een bepaalde *polis*-gemeenschap. Die gemeenschap was dan ook hun politiek en sociaal referentiekader. Op het moment dat de oude referentiepunten van de *polis* een vervlogen droom worden, valt de grootste bron van identiteit voor heel wat mensen weg. Het verdwijnen van het ‘grote verhaal’ van de *polis* gaf vrij spel aan alternatieve bronnen van identiteit.

De (her-)emancipatie van de *dèmos*: kritiek op het dichotoom paradigma

Voorgaande theorieën gingen er steevast vanuit dat de oligarchie, zeker onder de Romeinen, een onomkeerbaar gegeven was binnen de postklassieke *poleis*. Vandaag bestaat daar echter veel twijfel over en heerst er bij de meeste onderzoekers een veel grotere nuance: “A first step towards a different model would be to let go of the dichotomy oligarchy/democracy, which is too schematic and simplistic” (Zuiderhoek 2008b: 434).

⁷ “Poleis became the playthings of the great powers” (Gruen 1993: 339).

Als we inderdaad het keurslijf van de dichotome benadering laten varen en de bronnen herbekijken, wars van alle vooronderstellingen, dan blijkt het plaatje van de politieke cultuur van de postklassieke *polis* toch niet zo eenduidig. Onderzoekers zien de laatste decennia meer en meer symptomen die erop wijzen dat de *dēmos* en dus de volksvergadering alles behalve monddood waren: “There is evidence that the assembly (*ekklēsia*) of the people (*dēmos*) could continue to play a significant role in the legislative and judicial aspects of government in the hellenistic and Roman eras, despite the prominence of the wealthy in civic affairs and in the council (*boulē*)” (Harland 2003: 93).⁸

Verschillende invalshoeken leveren verrassende resultaten op dat vlak.⁹ Wat ze allemaal gemeen hebben is dat ze erin slagen door een indirecte benadering de *dēmos* zichtbaarder te maken, waardoor we een verstoord beeld krijgen van de machtsverhoudingen in de postklassieke *polis*. Waar we een onmondige, volgzame *dēmos* verwacht hadden, ontmoeten we nu een *dēmos* die veel sterker lijkt dan lange tijd aangenomen. De invalshoek die ik hier wil presenteren, is die van de epigrafie.

How to do things with words: epigrafische taalhandelingen

De vraag die zich laat stellen, is: hoe schakel je inscripties op een vernieuwende manier in bij een dergelijk debat? Functioneren vele inscripties niet reeds als bronnenmateriaal voor bestaande theorieën? Ik gaf in de inleiding al aan dat het begrijpen van de realia uit een inscriptie niet volstaat om de inscriptie, en het bijhorende monument, te kaderen en te verklaren. Om inscripties een tweede leven in te blazen, is het van belang los te komen van de semantische laag die al vaak is onderzocht. Het komt erop aan inscripties te analyseren met als doel de achterliggende betekenis te achterhalen.

De betekenis van inscripties resideert namelijk niet alleen in de semantische laag, maar ook in de sociale context die ze mee hielpen construeren. Daarom sluit ik mij aan bij van Nijf wanneer hij over zijn invalshoek zegt: “A main tenet of my thesis is that inscriptions are not a straightforward and unproblematic record of reality; rather, they are themselves an important element of the practices and strategies (self-definition, differentiation, competition, emulation etc.) that make up social reality” (1997: 243). Ik benader

---

⁸ Cf. Zuiderhoek (2008b: 419): “Other evidence confirms that the *demos*, that is the popular assembly (*ekklēsia*) could and indeed did assume an active political role in the Greek cities during the imperial period.”

⁹ Zie bijvoorbeeld Zuiderhoek (2007, 2008a/b, 2009, 2011) en Dickenson (2011) voor argumenten uit de architecturale archeologie; enz. Vergelijk ook het artikel van Thierry Oppeneer in dit nummer van *Tetradio*.

iedere individuele inscriptie als een element dat samenwerkt met andere om in de sociale werkelijkheid een identiteit te construeren. De inscriptie genereert, performeert, in de sociale dimensie betekenis en effect – die ik respectievelijk ‘illocutie’ en ‘perlocutie’ zou noemen.¹⁰ Van waar komt nu die gedachte?

De idee van taal die de werkelijkheid performeert, is in zekere zin zo oud als de mensheid. We kunnen die idee namelijk terugvoeren op de eerste verzen van het Bijbelse boek Genesis. Daar lezen we immers hoe God de wereld schept door middel van taalhandelingen. Bijvoorbeeld de schepping van het licht: “Toen zei God: ‘Er moet licht zijn!’ En er was licht” (Gen. 1:3). Men spreekt in dit verband van de scheppende kracht van Gods woord. Ook in het begin van het Johannesevangelie vinden we die gedachte terug: ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ λόγος, καὶ ὁ λόγος ἦν πρὸς τὸν θεόν, καὶ θεὸς ἦν ὁ λόγος (“In den beginne was het woord, en het woord was bij God, en het woord was God”; Joh. 1:1). Het woord gaat dus vooraf aan de schepping en is in die zin performatief.

Aristoteles zou Aristoteles niet zijn mocht ook hij niet al gezien hebben dat niet alle taal declaratief is (Smith 1990: 1). In de inleiding tot *De Interpretatione* lezen we:

ἔστι δὲ λόγος ἅπας μὲν σημαντικός, [...], ἀποφαντικός δὲ οὐ πᾶς, ἀλλ’ ἐν ᾧ τὸ ἀληθεύειν ἢ ψεύδεσθαι ὑπάρχει· οὐκ ἐν ἅπασιν δὲ ὑπάρχει, οἷον ἢ εὐχὴ λόγος μὲν, ἀλλ’ οὐτ’ ἀληθῆς οὔτε ψευδῆς. (17a:1-4)

Iedere uiting is betekenisvol, [...], niet elke uiting is echter declaratief, maar enkel die waarin waarheid of leugen aanwezig is. Waarheid of leugen zijn niet in alle uitingen aanwezig: een gebed is bijvoorbeeld wel een uiting, maar is tevens noch leugen noch waarheid.

Aristoteles liet dat onderzoek helaas voor zijn opvolgers. Pas tegen het einde van de 19de eeuw is het taal filosofisch onderzoek naar talige uitingen die niet

¹⁰ Termen als locutie, illocutie en perlocutie behoren tot het standaardjargon van de taalhandelings-theorie (cf. *infra*). De locutie is de talige uiting op zich, het geheel van de semantische en referentiële functies (iemand zegt bijvoorbeeld: “het tocht”) – de locutionaire laag valt min of meer samen met wat ik de semantische laag van inscripties heb genoemd, namelijk de ‘kale boodschap’; de illocutie is de intentie van het spreken (impliciet: “sluit je het raam?”); de perlocutie is het (eventuele) effect dat de uiting bewerkstelligt (de ontvanger sluit het raam). De drie samen vormen de taalhandeling.

het statuut van declaratieve statements hadden goed op gang gekomen. Een belangrijke aanzet vinden we bijvoorbeeld in het werk van de Duitse literatuurwetenschapper en filoloog Victor Klemperer, waar hij de *Lingua Tertii Imperii* (LTI) analyseert als een instrument van propaganda. Voor een eerste systematische analyse van niet-declaratief taalgebruik is het evenwel wachten tot 1962, wanneer het werk van de Britse taalfilosoof John Langshaw Austin wordt gepubliceerd.

Het boekje *How to do things with words* vormt de postume neerslag van de meest invloedrijke theorie die Austin ons naliet: de *speech act theory* (taalhandelingstheorie). Zijn grote verdienste is dat hij als eerste ook het niet-declaratief taalgebruik thematiseert en daarmee de theorie van de taalhandeling vorm geeft. Austin bevestigde namelijk, zoals zijn voorgangers, dat taal niet alleen gebruikt wordt om descriptieve beweringen over de werkelijkheid te maken. Descriptieve uitingen noemt hij *constatives* (Austin 1962: 3). Een kenmerk van die constatieven is dat je ervan kunt zeggen of ze ‘waar’ of ‘niet waar’ zijn. Als ik bijvoorbeeld zeg: “Een hond heeft altijd zeven poten”, dan is dat een foute descriptie van de werkelijkheid en dus een foute bewering.

Maar Austin wijst er ook op dat er taaluitingen zijn die niet als dusdanig kunnen benaderd worden. Dergelijke uitingen vormen het onderwerp van zijn taalhandelingstheorie. Hij heeft het dan over *performatives* (ibid.: 4). Over een zin als “Ik *beloof* dat een hond altijd zeven poten heeft”, kun je veel zeggen, maar niet of ze waar of niet waar is. Performatieven zijn uitingen “in which to say something is to do something; or in which by saying or in saying something we are doing something” (ibid.: 12). Voorbeelden van performatieve werkwoorden in het Nederlands zijn: beloven, welkom heten, meedelen, dopen, veroordelen, vragen, verzoeken, ontkennen, enz. (Houtkoop & Koole 2002: 20).

De *speech act theory* heeft sinds haar ontstaan een ruime verspreiding gekend. Fundamentele invloed vinden we terug in het domein van de *gender studies*. Binnen dat vakgebied heeft Judith Butler de taalhandelingstheorie ingeschakeld om een grondslag te geven aan haar theorie dat gender een sociale constructie is, en dat het geslacht niet meer is dan een in de jeugd ingeprent script dat men gedurende het leven doorloopt.¹¹ Butler doet dat door de Austiniaanse scheiding van performatieven en constatieven te aanvaarden, waarmee ze vermijdt dat iemand zou kunnen beweren dat het spreken over verschillende geslachten een beschrijving is van een onderliggende

¹¹ Zie vooral *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity* (1990) en *Excitable Speech: a Politics of the Performative* (1997).

essentie of realiteit (Loxley 2007: 120). Geslachten zijn volgens Butler immers geen beschrijvingen van de realiteit (constatieve), maar realiteiten die alleen maar bij gratie van ons spreken kunnen bestaan (performatieven).

Butler schept een belangrijk precedent in die zin dat ze het Austiniaanse begrip van performatieven opentrekt. Ze benadrukt het feit dat taalhandelingen niet alleen of zelfs maar primair een talig effect teweegbrengen en daarvoor breidt ze Austins idee van illocutie, d.w.z. de (talige) intentie van performatieve uitingen, uit tot “gesture, ritual and other non-discursive sets of sense-making conventions: indeed as Searle later showed, it could be extended to a consideration of the general structure of both formal and informal social institutions” (Loxley 2007: 120). In Butlers visie functioneren taalhandelingen dus primair als constituerende elementen van de werkelijkheid, doordat ze de perceptie van die werkelijkheid kunnen sturen.

Inscripties als taalhandelingen

Een zelfde strategie zou ik willen aanwenden in het spreken over inscripties. Als we er namelijk in slagen inscripties te herlezen als performatieve uitingen, dan kunnen we het effect van die uitingen, net als Butler, ook opentrekken van een talig effect naar een effect in de sociale realiteit. Houtkoop & Koole geven deze vier voorwaarden voor het label van ‘performatief’ (2002: 20-21):

1. Parafraseerbaar als ‘Hierbij <beloof/...> ik dat...’;
2. Bevat een expliciet performatief werkwoord;
3. Staat in de tegenwoordige tijd;
4. Heeft ‘ik’ als persoonsvorm.

Hoewel het duidelijk is dat inscripties niet *stricto sensu* voldoen aan de voorwaarden om een ‘performatief in enge zin’ te zijn, is op basis van deze vier voorwaarden aangetoond dat we bijvoorbeeld ere-inscripties wel degelijk mogen interpreteren als performatieve uitingen. Neem nu volgend voorbeeld:

ἡ βουλὴ καὶ ὁ δῆμο[ς]
 ἐτείμησαν
 Γ. Οὐαλέριον Εὐγενί-
 ανὸν Ἀντίοχον ἄν-
 δρα φιλότιμον καὶ
 εὖνουν πόλει.
 (IK 37: 21)

In een standaard vertaling wordt dat: “De *boulè* en het volk hebben Gaius Valerius Eugenianus Antiochus, een vrijgevig man (*sc.* weldoener) die ook welwillend jegens de *polis* is, geëerd.” Herlezen we deze uiting in performatieve zin (waarbij eren het performatief werkwoord is), dan krijgen we: “*Hierbij eren wij, de boulè en het volk, Gaius Valerius Eugenianus Antiochus, een vrijgevig man en ook welwillend jegens de polis.*”

Maar wat hebben we hier nu mee bereikt? We hebben de inscriptie herlezen als een taalhandeling. Dat wil zeggen dat we de tekst van een descriptief, constatief niveau naar een performatief niveau getild hebben. We hebben met andere woorden niet langer een document dat ons louter een eenmalige gebeurtenis uit het verleden rapporteert. Neen, we hebben nu een document dat we kunnen benaderen als een instrument om meer lagen van de maatschappij bloot te leggen, dan uitsluitend die waar de tekst expliciet over gaat (de semantische laag). We hebben aldus het semantische niveau doorbroken om iets te kunnen zeggen over de sociale dimensie waarin een dergelijke tekst moet gefunctioneerd hebben. En dat omdat we ervan uitgaan dat de tekst ook in de oudheid niet alleen een beschrijving van een verleden handeling was, maar veeleer een van de instrumenten die de mensen toen ter beschikking stonden bij de constructie van hun identiteit of de sociale realiteit. We zijn er dus in geslaagd de stenen opnieuw te laten spreken: *saxa loquuntur*, om het met de gevleugelde woorden van Hondius¹² te zeggen. En die stenen zijn voor heel wat (afgelegene) plekken het bevoorrechte instrument bij uitstek om aan oude geschiedenis te doen.

Om die claim hard te maken, moeten we dus aantonen dat inscripties noodzakelijk al in de oudheid een performatieve functie vervulden. Zoals gezegd werkten ze immers mee in de constructie van de identiteit van een persoon. Maar een identiteit is nooit volledig verworven, identiteit is een glijdend begrip en moet constant onderhouden worden (Bell 1999: 3). Het zelfde geldt voor de sociale realiteit die inscripties mee gestalte gaven. Een sociale context wordt immers mee bepaald door de identiteit van de mensen die haar bevolken.

Bijvoorbeeld ere-inscripties konden zo functioneren als een blijvende bron van symbolisch kapitaal. De belangrijkste functie van een dergelijke inscriptie was namelijk niet het eenmalig vastleggen van het besluit tot eren van deze of gene persoon, maar wel de constante herinnering aan het eerbetoon. Die constante herinnering zorgde ervoor dat het eerbetoon een veel grotere bete-

¹² Jacobus Johannes Ewoud Hondius (1930). *Saxa loquuntur*: inleiding tot de Grieksche epigraphiek.

kenis kreeg en deel werd van iemands identiteit. Inscripties waren dus ook in de oudheid al performatief. Hoe anders verklaart men bijvoorbeeld het feit dat mensen zich zo'n dure onderneming getroostten, ware het niet dat het een duurzame en renderende investering was?

Bovendien gaf ik al aan dat de idee van taal die de werkelijkheid performeert en mee gestalte geeft ook in de oudheid al een belangrijk concept was. In het citaat uit *De Interpretatione* had Aristoteles al naar het gebed (εὐχή) verwezen als voorbeeld van taalgebruik dat niet ἀποφαντικός (declaratief, d.w.z. constatief) was. Een gebed is immers οὐτ' ἀληθῆς οὔτε ψευδῆς (noch waarheid, noch leugen). In dat verband kunnen we vanuit de literatuur rechtstreeks de link met de epigrafie maken. Ook inscripties konden in zekere zin opgevat worden als gebeden, zo blijkt uit de talloze gevallen waar een 'gebed' wordt opgesteld (bv. τὴν εὐχὴν ... ἀνέθηκεν, SEG 2:718). Wat primitieve en petitionaire gebeden en taalhandelingen dus verbindt, is de hoop (cf. illocutie) dat men met taal in de werkelijkheid effect kan sorteren (cf. perlocutie).

We kunnen dus stellen dat de scheppende kracht van taal ook onder de lagere strata (d.w.z. niet alleen bij priesters of elite) een gekende, of nog beter: een beproefde theorie was. Hoogstwaarschijnlijk moeten we de bekendheid van die theorie niet denken als een abstract, theoretisch besef, maar eerder als een imitatie van de materiële manifestaties van de theorie, d.w.z. inscripties op steen en dergelijke.

Greg Woolf beschrijft de verspreiding van de (Romeinse) *epigraphic habit* vanuit een dergelijk paradigma van imitatie (1996: 35-36).¹³ Hij verklaart de grote vertegenwoordiging van *liberti* (vrijgelatenen) in de epigrafische productie van de stad Rome door te stellen dat precies die vrijgelatenen, omdat ze sociale mobiliteit hadden ondervonden, zich sterk bewust waren van hun nieuwe en verbeterde status en dus identiteit. Om die vernieuwde identiteit te affichereren, grijpen de vrijgelatenen graag terug naar een van de geprefereerde methodes van hun oude meesters: epigrafie. Om het in termen van performance te zeggen: de *liberti* imiteerden de vorm waarin hun oude meesters hun identiteit construeerden en werkten aldus onbewust mee aan de inhoudelijke bestending van de voorstelling van identiteit door middel van taalhandelingen. Woolf beschrijft hiermee de verspreiding van de epigrafische cultuur. Maar als de epigrafische cultuur verband hield met zelfrepresentatie, dan moet het onbewuste besef dat taal performatief is als het ware als een versterking meegesmokkeld zijn.

¹³ Met de term *epigraphic habit* verwijst men in de literatuur naar het geheel van processen die tot epigrafische productie leiden (zie Macmullen 1982).

Tot hier de theoretische exploratie van de mogelijkheid om inscripties als performatieve taalhandelingen te benaderen. Die is volgens mij succesvol geweest als we erin geslaagd zijn aan te tonen dat een dergelijke benadering ons toestaat enige voeling te krijgen met de sociale dynamiek die aan de epigrafische productie ten grondslag lag. En ze zal natuurlijk pas volledig geslaagd zijn wanneer we, gebruikmakend van deze invalshoek, in het volgende deel een aantal resultaten kunnen voorleggen.

How they did things with words

In dit hoofdstuk gaan we na hoe de voorgaande theoretische beschouwing kan bijdragen tot het debat omtrent de al dan niet democratische status van de imperiale *poleis*. Uit de bespreking van dit debat is gebleken dat het onder andere de aard van het bronnenmateriaal is waardoor een van de twee polen (*dèmos* vs. *boulè*) is onderbelicht gebleven. Omdat men weinig zicht had op de leden van de lagere klassen die de *dèmos* bevolkten, ging men zich nog meer focussen op de sociale elite die de *boulè* ging uitmaken. Tel daarbij nog de natuurlijke ontwikkeling van democratie naar oligarchie die men veronderstelde, en men bekomt het ongenueanceerde, oligarchische beeld van de post-klassieke *poleis* dat hier ter discussie zal staan.

Hoe zullen we er dan in slagen dat onvatbaar en onzichtbaar deel van de antieke bevolking te benaderen? De relatieve onmacht van alleenstaande individuen uit de *media plebs* kon alleen opgevangen worden wanneer die enkelingen zich samen schaarden en in verband gingen opereren. Eendracht maakt macht: dat hadden de antieken ook al begrepen. Samen met die macht steeg hun aanwezigheid op het politieke toneel en daarmee ook hun zichtbaarheid. Daarom zullen wij proberen het politiek actieve deel van het volk te bereiken doorheen de ‘verbanden’ uit de oudheid: *collegia*, of σύνοδοι.¹⁴ Voor de keizertijd in Asia Minor was het bovendien “very likely that in most cities’ assemblies craftsmen and traders were in the majority” (van Nijf 1997: 20; zie ook Zuiderhoek 2008b: 438-441). Daarom mogen we stellen dat ons via de overlevering van de *collegia* een blik gegund wordt op de politieke aspiraties en activiteiten van de *media plebs* ten tijde van de Romeinse overheersing.

¹⁴ Verenigingen uit de Oudheid. Het Griekse *fenomeno associativo* (cf. van Nijf, 1997: 9) had een lange en rijke traditie en “is considered by various scholars to have been a defining characteristic of the Greek way of life” (*ibid.*: 8). De vroegste *collegia* lijken een cultische functie te hebben vervuld, terwijl de proliferatie van *collegia* met een economische functie (*professional associations*) in het oosten schijnt samen te vallen met de komst van de Romeinen (*ibid.*). Omdat we er hier niet dieper kunnen op ingaan zal ik in dit artikel volstaan met een duiding van *collegia* als “the various forms taken by private sociability in Graeco-Roman society” (*ibid.*: 9-10).

Op socio-politiek vlak waren *collegia* de keerzijde en het handige sluitstuk van wat we even terug als het dichotoom paradigma hebben besproken. Uit die interpretatie volgde op natuurlijke wijze dat de *dèmos* al zijn politieke slagkracht moest inleveren aan een nieuwe provinciale elite. Omdat men bezwaarlijk kon beweren dat in dat proces de politieke aspiraties van het volk zomaar verdampt waren, moest men op zoek naar een alternatief kanaal waarin de *dèmos* zijn politieke behoeften nog steeds kon bevredigen. *Collegia* boden een dankbare uitkomst: “associations [sc. *collegia*] offered a substitute structure of belonging to that *polis* and its political assembly” (Harland 2003: 92; mijn verklaring).

Bovendien waren de *collegia* ook de *usual suspects* wanneer men alternatieven zocht voor het identiteitsverlies van de burgers dat gepaard ging met de desintegratie van oude *polis*-structuren (de zogenaamde *replacement*-theorie). “Associations were a response to individuals’ feelings of detachment. They were a replacement for the sense of belonging formerly felt in relation to the *polis*’s structures” (ibid.: 90). Phillip Harland vat hier goed samen hoe het lidmaatschap van *collegia* lange tijd vanuit een negatieve reflex verklaard is. *Collegia* waren niets anders dan vluchtheuvels in tijden van massale ontreding en politieke apathie bij de *media plebs*. Mensen gingen op zoek naar nieuwe sociale netwerken om zich te definiëren en een identiteit te vormen. *Collegia* boden die nieuwe verbanden. Aldus verklaarde men handig de gelijktijdigheid van de *polis*-desintegratie en de plotselinge proliferatie van allerhande *collegia* op de epigrafische radar. Zo gaf men in één beweging een mooie verklaring voor het machtsverlies van de apathische *dèmos* en de aanwas van *collegia*.

Een dergelijke verklaring, hoe bevallig ook, is helaas te kort door de bocht. *Collegia* waren immers niet in de eerste plaats parallelle werelden waarin ontgoochelde burgers hun ambities alsnog kwijt konden. Neen, ze boden juist alternatieve manieren van participatie in het democratisch proces, op het moment dat de inspraak van de individuele burger niet meer zo vanzelfsprekend was. Hun collectieve natuur en daaruit volgende economische slagkracht, onder invloed van de *per capita* economische groei,¹⁵ waren hun belangrijkste troeven bij het vergaren van *political leverage*.

Het zijn juist die collectieve natuur en economische slagkracht die speciaal de aandacht trokken van de provinciale en imperiale Romeinse elite.

¹⁵ Een groeiende consensus spreekt voor de periode van het vroege en middel-vroege keizerrijk van een bescheiden *per capita* economische groei, voor heel het rijk, onder invloed van factoren als veiligheid, vrede, technische innovaties, enz. (Zuiderhoek 2008: 436). O.a. *collegia* zouden daar de vruchten van geplukt hebben.

Collegia genoten namelijk een bedenkelijke reputatie bij de Romeinen. Dat wordt mooi geïllustreerd door de briefwisseling tussen Trajanus en zijn speciale gezant Plinius Minor. In één van de brieven (epistulae, 10.34) krijgt Plinius van Trajanus verbod om de stichting van een ‘club voor brandweermannen’ in Nicomedia goed te keuren (Arnaoutoglou 2002: 35; zie ook Cotter 1996: 82-84). Trajanus geeft als belangrijkste verklaring voor zijn beslissing: “Quodcumque nomen ex quacumque causa dederimus iis, qui in idem contracti fuerint, hetaeriae eaeque brevi fient”.¹⁶

Dat creëerde de uitzonderlijk ambigue situatie waarbij *collegia* enerzijds een uitlaatklep voor de grieven van het volk vormden – en dus het belang van de sociale orde dienden; en anderzijds ook potentiële broeihaarden van civiele onrust waren – en in die zin dus ‘staatsvijand nummer één’. Hoewel we hier alle ingrediënten hebben voor een *recipe for disaster*, schijnt het verstandshuwelijk tussen *collegia* en machtshebbers bijzonder goed gefunctioneerd te hebben. Alle partijen wisten immers wat er op het spel stond en dat er bij een verstoring van het broze evenwicht alleen maar verliezers konden zijn. Een *argumentum ex silentio* dat wijst op het besef van dat evenwicht, zijn de zeldzame attestaties van sociale onrust waarbij *collegia* tijdens het principaat in het oosten de onverdeelde aanstokers waren.¹⁷

Wij zullen ons in de volgende analyse richten op de strategieën vanwege de *collegia* om zichzelf in dit broos evenwicht te handhaven. Daarbij zal de benadering van de taalhandelingstheorie ons leiden. Want in een ‘explosieve’ context als diegene die ik net geschetst heb, werd ieder machtsvertoon verkeerd opgevat. Er was weinig ruimte voor manoeuvres en subtiliteit was dus essentieel. En wat is subtieler dan het sturen van bepaalde percepties met behulp van performatief taalgebruik?

De kameleonstrategie

De moeder van alle strategieën die *collegia* konden hanteren, is wat ik zal noemen de kameleonstrategie. Het lijkt dat *collegia* onder de Romeinse radar konden vliegen door zich constant op microniveau te adapteren aan de structuren van de *polis* op macroniveau. Helaas heeft die vaststelling lange tijd gegolden als het voornaamste argument voor de *replacement*-theorie.

¹⁶ “Welke naam wij hen ook geven, om welke reden dan ook, mannen die zich achter een gemeenschappelijke zaak scharen, zullen eerlang toch dergelijke politieke verenigingen [hetaeriae] worden.”

¹⁷ “Few available pieces of epigraphical evidence speak of acts of repression” (Arnaoutoglou 2002: 39).

Jean-Pierre Waltzing, die al heel vroeg (1895-1900) een standaardwerk over de *corporations professionnelles* schreef, was al niet meer de allereerste om te bemenken dat “l’organisation de chaque collège, avec ses chefs et sa plèbe, en faisait une véritable cité dans la cité, une petite patrie dans la grande” (vol. 2: 184). Niet alleen hun interne organisatie, maar ook activiteiten zoals het opzetten van ere-inscripties voor verdienstelijke leden, het uitvaardigen van decreten, deelnemen aan parades etc. ademden de geest van de oude *polis*-structuren. Dat heeft lange tijd aanleiding gegeven tot de veronderstelling dat de *raison d’être* van *collegia* niets anders was dan het bieden van een parallel spoor voor die vervallen structuren: “The association afforded each member [...] perhaps the opportunity to become an officer or magistrate – in short to participate in a *cursus honorum* to which he or she could never aspire outside of the association” (Kloppenborg 1996: 18). De *polis* bood (ogenschijnlijk) immers niet meer dezelfde ontwikkelingsmogelijkheden als vroeger, omdat vele functies en loopbanen *de facto* werden afgesloten voor leden van de *dèmos*. Maar het verval van de carrièremogelijkheden binnen de oude structuren betekende niet dat ook alle politieke aspiraties automatisch mee verdampten. Het *copy-cat* gedrag van de *collegia* was dus koren op de molen van de *replacement*-theorie.

Vandaag wordt er echter op gewezen dat het mimetisch adopteren van die structuren door de *collegia* wel eens onderdeel zou kunnen zijn van de geraffineerde manier waarop deze verenigingen zichzelf in het sociale weefsel van de *polis* een plaats en dus status bemachtigden. Door zichzelf de structuren van de *polis* aan te meten, gaven *collegia* blijk van hun loyaliteit jegens die *polis*. Als een kameleon adapteerden ze zich en werden aldus een onmiskenbaar deel van de *polis*. Sociale agressie jegens de (leden van) *collegia* kon aldus makkelijk uitgelegd worden als een agressie tegenover de *polis* zelf. Taal en performatief taalgebruik waren bij uitstek de instrumenten die de *collegia* ter beschikking stonden bij het genereren en sturen van deze perceptie.

Ik ga in deze analyse dan ook eerder uit van de intrinsieke voordelen die het lidmaatschap van *collegia* opleverde. De *collegia* deden er alles aan om een constructief element van de *polis* te lijken en om dus niet over te komen als sectaire groepen die buiten de *polis* (en de wet) stonden. Dat moest ook wel met het oog op de politieke aspiraties die ze vertegenwoordigden.¹⁸

¹⁸ Cf.: “Their practice and patterns of bestowing honours testify that they subscribed to the socio-political order. Resorting to or instigating disturbances would irreparably damage their image and undermine their position in the world of the *polis*” (Arnaoutoglou 2002: 43).

Interne reglementen en ledenlijsten

Een centrale vraag voor *collegia* was dus: hoe boezem je het centraal gezag voldoende vertrouwen in? Dat deed men door zich publiekelijk aan de *polis*-structuren te conformeren. En hoe doe je dat beter dan door absolute transparantie te verschaffen? Door de publicatie van interne reglementen en statuten ontdeed de *collegia* zich van de perceptie sectaire genootschappen te zijn waar *unruly subjects* elkaar ontmoetten om tegen het centraal gezag te complotteren. De argwaan van de Romeinen werd gecounterd door preventief te wijzen op “the internalization of social norms and values and the enforcement of rules for proper conduct by the associations themselves” (Arnaoutoglou 2002: 42). Autoregulatie gaf blijk van respect voor de sociale rust in de *polis* en nam de reden weg voor het centraal gezag om ook zelf nog eens regulerend (of zelfs restrictief) op te treden.

Bovendien vergrootte door die bekendmaking van interne regelingen ook de grijpbaarheid van *collegia* (zowel voor ons als voor de gezagsdragers). *Collegia* stelden zich aansprakelijk op in het civiele weefsel. Ze manifesteerden zich publiekelijk als één entiteit waarmee dus ook te onderhandelen viel; ze waren niet langer onvatbare geheime genootschappen die niet te bestrijden zouden vallen omdat er geen aanknopingspunten waren. De publicatie van die documenten verschafte de *collegia* een publieke *persona*. Iets waar de Romeinen mee konden omgaan en wat hen vertrouwen moest inboezemen.

Collegia hadden er dus alle baat bij hun intenties duidelijk kenbaar te maken – of dat althans zo te laten overkomen. Uiteraard diende een dergelijke codificatie van de statuten ook interne doelen bij het beslechten van disputen, maar de functie naar de buitenwereld toe mag dus evenmin onderschat worden. Beroemd is het voorbeeld uit de 2de eeuw (164/165 n.C.) van de Iobacchoi uit Athene (cf. Harland 2003: 83). Zij publiceerden hun intern reglement op een zuil:

[...] ἐξ(εβόησαν)· “τούτοις [*sc.* de interne reglementen = τὰ δόγματα] αἰὲν χρώμεθα”, “καλῶς ὁ ἱερεύς”, “ἀνάκτησαι [τ]ὰ δόγματα· σοὶ πρέπει”, “εὐστάθειαν τῷ Βακχείῳ καὶ εὐκοσμίαν”, “ἐν στήλῃ τὰ δόγματα” [...]. (IG II² 1368: rr.13-17)

Ze schreeuwden uit: “Laten we die interne reglementen voor altijd gebruiken!”, “Hoera voor de priester!”, “Vernieuw de reglementen! – het is goed dat jij dat doet!”, “Gezondheid en orde voor het Bakcheion!” “[Inscribeer] de reglementen op een stèle!” [...].

Merk op dat de statuten in het fragment door alle Iobacchoi geacclameerd worden. Bovendien wordt erop gewezen dat ze altijd geldig zullen blijven. De Iobacchen vonden het dus klaarblijkelijk nodig om te vermelden dat de *hele* gemeenschap de statuten onderschreef – en niet voor even maar voor altijd.

In een ander voorbeeld uit Asia Minor (LSAM 21) waar de statuten van de *household association* voor Dionysus in Philadelphia (Lydië) zelfs van godenwege komen, wordt vrij onsubtiel vermeld dat de interne reglementen werden opgeschreven κοινῆι σωτηρία καὶ δόξει τῆι ἀρίστηι (“voor gemeenschappelijke redding en voor de beste reputatie”). Even verder vinden we een hele reeks gevaren die geassocieerd worden met occulte genootschappen: δόλον, φάρμακον πονηρόν, ἐπωιδάς πονηράς (‘list’, ‘eerloos gif’, ‘gemene incantaties’). Ze zijn verboden voor ‘intern gebruik’, d.w.z. tegen andere leden. Maar doordat ze bij naam genoemd worden, mogen ook ongeruste buitenstaanders op hun twee oren slapen: *collegia* en dergelijke praktijken zijn immers niet verenigbaar.

Mijns inziens zouden ook de publicaties van ellenlange ledenlijsten een zelfde functie kunnen vervullen (bv. I Eph: 20 uit Ephesus, ca. 55 n.C.). Enerzijds konden die lijsten dienen ter vervanging van een ‘lidkaart’, anderzijds om kenbaar te maken wie nu allemaal wel of niet lid was en om zo de sluier van geheimzinnigheid nog verder op te lichten.

Interne organisatie en eredecreten: de Chaireas-inscriptie

Ik haalde even terug al de woorden van Waltzing aan, waarmee hij zijn indruk uitte dat de organisatie van ieder *collegium* als het ware “une petite patrie dans la grande” voorstelde.¹⁹ Dat wordt op condense wijze geïllustreerd in de ere-inscriptie voor Chaireas vanwege de Orgeonen²⁰ uit de Piraeus (IG II² 1329; 175-174 v.C.). Chaireas wordt daar door de Orgeonen geloofd om zijn niet aflatende inzet voor de groei van het genootschap; zijn zorg voor de tempel; geldelijke steun aan het *collegium* en de goden enz.

Wat daaraan interessant is, is dat het hier om weldaden op niveau van het genootschap gaat, die machtiger weldoeners op niveau van de *polis* konden doen en waarvoor ze eveneens geëerd werden, maar dan door de *boulè* en de *dèmos* van de *polis*. Chaireas treedt hier dus als ‘micro-weldoener’ op, met

¹⁹ Zie ook Poland (1909: 376-387). MacMullen heeft het zelfs over ‘na-apeen’: “It followed that their internal organization should ape the high-sounding terminology of larger, municipal bodies, the nomenclature of officialdom...” (1976: 76). Van Nijf merkt op dat “it is as if we were opening a Chinese box, to find another smaller one just like it inside” (1997: 126).

²⁰ Een typisch Atheens-Attisch cultgenootschap, met verspreiding in de Atheense kolonies.

weldaden die ‘afgekeken’ zijn van het macroniveau. Hij leent geen geld aan de stad, zoals de grote weldoeners, maar aan zijn genootschap; hij verzorgt geen publieke tempels, maar de tempel van de Orgeonen; enz.

De Chaireas-inscriptie geeft ons eveneens twee rangen die de Orgeonen binnen hun vereniging konden doorlopen: Chaireas’ nieuwe functie van ταμίας (‘schatbewaarder’; onbepaalde duur of jaarlijks herkozen) en zijn oude functie van γραμματεὺς (‘secretaris’; onbepaalde duur of jaarlijks herkozen). Ferguson geeft daarnaast nog twee andere functies: de belangrijkste, namelijk die van ἐπιμελητής (‘directeur’; jaarlijks verkozen) en het hiërarchisch laagste ambt: dat van priesteres (ambt van één jaar bij loting; herverkiesbaar) (1944: 109-110).

De lezer heeft vast opgemerkt dat deze ambten, in dezelfde volgorde van belangrijkheid, ook op polisniveau bestonden. Merk ook op hoezeer het jaarlijkse rotatiesysteem geïnspireerd is op het systeem van de *poleis*. Ferguson besluit daarom in verband met de Orgeonen: “In their business they thus followed the pattern of Athens” (ibid.).

Ook de modaliteiten van het eren zelf zijn een exacte kopie van de τίμαι (‘eerbewijzen’) die een *polis* aan een verdienstelijk burger te beurt kon doen vallen. Eerst en vooral hebben we hier te maken met een inscriptie (net zoals de *polis* haar verdienstelijke burgers dergelijke inscripties geeft), die voor Chaireas als verdienstelijk Orgeoon een blijvende bron van symbolisch kapitaal zal zijn onder de Orgeonen. Chaireas krijgt ook een olijfkran (rr. 23-24). De uitreiking van die kran zal op de koop toe geschieden tijdens een ‘festivalletje’ (rr. 26-27). Dat doet toch heel erg denken aan de praktijken van klassiek Athene.

Wie dit eredecreet bijvoorbeeld vergelijkt met het ψήφισμα (decreet) uit de *Περὶ τοῦ στεφάνου* (*De corona*: 84; 330 v.C.) van Demosthenes stelt een aantal verbluffende gelijkenissen vast. Het gaat om het decreet uit de kranrede waarmee Demosthenes aantoont dat hij vroeger al eens gekranst was, en dat zijn aanklager Aeschines dus geen reden heeft om hem bij zijn tweede kranzing plots voor het gerecht te dagen. Het decreet uit de kranrede geldt als een processtuk, waarvan niet uitdrukkelijk wordt gezegd dat het op steen gesteld moest worden. Toch zijn de gelijkenissen tussen beide documenten frappant, alleen al omdat er minstens 150 jaar tussen de decreten zit en omdat we te maken hebben met respectievelijk een epigrafisch en een retorisch-literair document.

Beide decreten volgen bijvoorbeeld dezelfde structuur: datering, persoon die het voorstel doet, naam van de *laudandus*, de verwezenlijkingen van de *laudandus* (in beide gevallen ingeleid door εἶπεν: ἐπειδή...) – met veel woor-

delijke echo's tussen beiden –, en vervolgens de modaliteiten van het eerbewijs. Zowel Chaireas als Demosthenes krijgen een krans: Demosthenes een gouden (χρυσῶ), Chaireas een olijfkrans (θαλλοῦ). Die van Demosthenes moet afgekondigd worden tijdens de welgekende Dionysia, die van Chaireas op een kleiner festival (τὰς ἱερείας). Merk bovendien ook de parallelle constructies op, zowel grammaticaal als qua woordvolgorde. Beide decreten zijn gesteld in de indirecte rede, met een constructie die pas landt bij δεδόχθαι. Vergelijk δεδόχθαι τῇ βουλῇ καὶ τῷ δήμῳ τῷ Ἀθηναίων met δεδόχθαι τοῖς ὀργεῶσιν: een veel pregnantere iuxtapositie van de twee instituties (*polis* vs. *collegium*) is moeilijk vindbaar.

Chaireas krijgt daarnaast ook een beeld naar zijn gelijkenis, dat wordt opgesteld in de cultusplaats (tempel) van de Orgeonen (δοῦναι δὲ αὐτῶι καὶ ἰκόνος ἀνάθεσιν ἐν τῶι ναῶι, rr. 27-28). Tot slot volgt de beslissing om van deze tekst een inscriptie te maken en ze op te stellen in de ruimte rondom de tempel (ἀναγράψαι δὲ τόδε τὸ ψήφισμα εἰς στήλην λιθίνην καὶ στήσαι ἐν τεῖ αὐλεί, rr. 29-30).

Die laatste formule keert ook met enige regelmaat terug in officiële *polis*-decreten. In dat verband is het interessant ook deze formule uit de Chaireas-inscriptie te vermelden: ἴνα οὖν ἐφάμιλλον ᾗ τοῖς ἀεὶ φιλοτιμουμένοις (“opdat hij een nastrevenswaardig voorbeeld zou zijn voor de immer vrijgeviggen” (*sc.* weldoeners), rr. 19-20). Dit zijn wat Charles Hedrick *formulae of disclosure* heeft genoemd. In een artikel uit 1999 probeerde hij de numeriek absoluut ongeëvenaarde Atheense epigrafische productie te verbinden met het Atheense democratisch bestel. De openbaarmaking (*disclosure*) van decreten e.d. zou in zijn visie willekeurigheid in de rechtsspraak vermeden hebben. Hadden de Orgeonen een zelfde betrachting bij de publicatie van de Chaireas-inscriptie (en andere inscripties)?

De ἐφάμιλλον-formule heeft bovendien nog een bijkomend belang. Dergelijke formules werden door Hedrick geïnterpreteerd als aansporingen tot democratische participatie, namelijk als uitnodigingen om de ontvangers van bepaalde ere-inscripties te aemuleren. Wanneer we die formule dus bij de Orgeonen aantreffen, hebben we een rechtstreekse herneming van een tactiek die de *polis* gebruikte om haar burgers tot *meer* te inspireren. Dat leverde de Orgeonen een dubbel voordeel: enerzijds het kameleoneffect van nauwe associatie met de *polis*, en anderzijds de incitatie van de eigen leden.

Alle elementen die ik hier besproken heb onder de ‘kameleonstrategie’, werken mee ter versterking van het rookgordijn dat *collegia* creëerden in taal. Wat ze deden wàs helemaal niet zo belangrijk als wat er op *polis*niveau

gebeurde. Ze dienden helemaal niet dezelfde belangen als de grotere spelers. Maar ze deden het allemaal zo uitschijnen, om acceptabel te blijven als pionnen in het politieke spel.

Hier creëert men dus een perceptie van de werkelijkheid die alleen kan bestaan bij gratie van taal. In alles wat ze doen, usurperen de *collegia* de officiële praktijk en het officiële discours. Maar zonder talige instrumenten, d.w.z. inscripties, om daaraan uiting te geven, doen ze in principe helemaal niets. Dan maakt het helemaal niet uit of een of ander lid van een *collegium* een weldaad heeft gedaan ten opzichte van zijn *collegium* (niemand heeft er weet van). Of dat maakt althans niets uit op het niveau dat ze beoogden. De *polis* bekreunde zich immers niet om kleinschaligheden. De epigrafische uiting waarbij het officiële discours geïsurpeerd werd, deed dus de perceptie ontstaan dat de *collegia* eveneens (geaccepteerde) spelers van formaat waren. Daarenboven bood het hun ook de nodige bescherming tegen eventuele naijver, omdat ze zo intrinsiek met de *polis* verweven leken.

De polis: één grote familie

Tot slot bespreek ik hier nog een specifiek geval van performatief taalgebruik. Daarvoor zullen we naar een geïsoleerd element van de *honorific language* van *collegia* kijken: de metafoor van de *polis* als grote familie. Men heeft voor de keizertijd immers vastgesteld dat familiale affectie een veel voorkomend thema is (Panagopoulos 1977: 214).

Ook in de literatuur van de oudheid is deze metafoor veelvuldig geattesteerd. We vinden ze terug bij onder andere Plato (bv. *Crito* 51c), Aristoteles (bv. *Republica*, 1253b-1255a e.v.) en Plutarchus (*Moralia*, zie Panagopoulos 1977: 214-216).

Vandaag vergelijken ook wij de staat nog impliciet met een familie. Wie spreken immers nog altijd van *vaderland* of *moederland*. Het is dan ook een erg dankbare metafoor en de gelijkenissen tussen ‘vadertje staat’ en de familie liggen voor de hand: “the produce of the land sustains life, the state brings people together as in a family, it affords protection, it’s owned loyalty to as a parent, its laws regulate the lives of citizens and guard against civil discord” (Stevenson 1992: 429-430).

Ons interesseert hier vooral hoe ook *collegia* zich van deze interessante metafoor konden bedienen in het onderhandelen van hun sociale plek waarbij de sociale rust van primordiaal belang was. Deze metafoor kon hen daarbij ook effectief helpen, want “harmonie familiale et paix sociale ne font qu’un dans la mentalité du temps” (Panagopoulos 1977: 216).

Dat kon via epigrafische taalhandelingen. Er zijn talloze voorbeelden van steden die hun telgen (!) bedenken met eretitels als υἱὸς τῆς πόλεως, θυγάτηρ τῆς πόλεως, maar ook μήτηρ of πατήρ τῆς πόλεως (resp. zoon, dochter, moeder of vader van de stad). Bovendien zijn er ook titels als υἱὸς βουλῆς of υἱὸς δήμου (resp. zoon van de raad en van de volksvergadering) geattesteerd.

Poland (1909: 469 e.v.) en Liebenam (1900: 131 e.v.) moesten nog afrekenen met de opvatting dat het in deze gevallen om echte adopties van arme drommels vanwege de *boulè* en het volk zou gaan. Maar, merken ze op, waarom zouden die dan geadopteerd worden met vermelding van al hun weldaden? Armoede en weldoen zijn inderdaad niet te rijmen.

Vandaag analyseert men het gebruik van die metafoer eerder als een gewiekste, talige strategie van *boulè* en *dèmos*, waarmee ze toch invloed uitoefenden op het politieke gebeuren, zonder het precaire sociale evenwicht te verstoren. Nikos Giannakopoulos' opinie luidt dat "the title *hyios poleos* was for the Greek cities a diplomatic and clever way to publicly recognize and reward the political and financial services of a prominent politician without showing any sign of servility towards him" (2008: 266).

Die analyse gaat mijns inziens te veel uit van een passieve *dèmos*, in die zin dat het resultaat van deze ingreep voor de *dèmos* slechts het *behoud* van de status-quo zou geweest zijn. Dus zonder dat een lid van de elite die deze ronkende titel kreeg toebedeeld al te prominent in beeld zou komen, ten koste van de *dèmos*. Mijn voorstel van analyse ligt in het verlengde van Giannakopoulos' interpretatie dat men met deze term de sociale rust op een subtiële manier wist te *benadrukken*. Maar ik zou nog verder gaan en stellen dat het gebruik van deze terminologie in zekere zin de sociale rust (in samenwerking met andere elementen) *performeerde*.

Volgens Giannakopoulos lag de kracht van deze termen vooral in het behoud van de status-quo; in mijn mening lag de kracht in het *constitueren* van deze status-quo, als actieve strategie van de *dèmos* – dus niet alleen *without showing any sign of servility* maar eerder als uitdrukking van een wederkerige relatie waarbij de *dèmos* wel degelijk waar voor zijn geld (*in casu* eretitels) wou.

Herinneren we ons de inscriptie aan het begin van dit artikel (IK 54.1: 118). Gelezen als een epigrafische taalhandeling wordt de vertaling van die inscriptie: "Hierbij eren wij, de *boulè* en de *dèmos*, Plancia Magna, dochter van Plancius Varro en van de Stad, priesteres van Artemis en demiurg, priesteres van de Moeder van de goden, bij leven de eerste en voornaamste, vroom en vaderlandslievend." We zien dat Plancia Magna hier door *dèmos* en *boulè* bedacht wordt met de eretitel θυγάτηρ τῆς πόλεως. Door de herinterpretatie

als taalhandeling van de inscriptie, wordt die titel niet in het verleden, als voltooid feit, gesitueerd, maar als een titel die nog steeds geldig is. Plancia Magna *is* een dochter van de stad. In het licht van wat we hierboven hebben vastgesteld, namelijk dat stad en familie metaforisch samenvallen, kunnen we stellen dat Plancia hier uitdrukkelijk in de sociale context van de *polis* wordt gesitueerd.

Men zou nu met Giannokopoulos kunnen zeggen dat de *boulè* en de *dèmos* Plancia plaatsen in een positie waaraan de hunne *niet* ondergeschikt is, maar in tegendeel zelfs superieur. *Boulè* en *dèmos* zijn immers de stad, Plancia is dus *hun* dochter. Ze mag dan nog zo verdienstelijk geweest zijn, door haar dochter van de stad te noemen, zorgen *boulè* en *dèmos* ervoor dat ze haar plaats tussen haar stadsgenoten niet vergeet. De status-quo blijft met andere woorden behouden en wordt nog eens extra in de verf gezet.

Maar is hier niet meer aan de hand? We kunnen ons immers afvragen waarom *boulè* en *dèmos* nog eens het gevoelig thema van het sociaal evenwicht zouden willen aanraken, terwijl alles toch peis en vree is. Onder het motto van ‘geen slapende honden wakker te maken’, had men de middelen voor deze inscriptie beter aan iets anders kunnen besteden: blijk geven van een evenwicht is immers het zelfde als het evenwicht laten bestaan, met dien verstande dat het risicovoller is er de aandacht op te trekken...

Wanneer we deze inscriptie echter lezen als een voorbeeld van performatief taalgebruik, dan leggen we de vinger op de stille strijd tussen *boulè* en *dèmos* die deze inscriptie in de eerste plaats heeft uitgelokt. We hebben niet langer een ongecompliceerde neerslag van een weldaad uit het verleden; en we hebben ook niet langer een bevestiging van de status-quo die heerste in de *polis* (*descriptie*). We hebben nu een artefact dat die status-quo *performeert*.

Dat verklaart meteen ook waarom men bereid was zoveel middelen in inscripties te investeren. Met het opstellen van inscripties creëerde men immers een *imagined community*, die kon samenvallen met de *epigraphic community* van de stadsbevolking. Men kon zo een collectieve identiteit scheppen, waarin iedereen aan elkaar gerelateerd was. In dit geval hebben we dus een weldoenster die als dochter van de stad haar vaderstad het geijkte respect binnen de familie/stad verschuldigd was.

Maar zo’n *imagined community* of collectieve identiteit wordt natuurlijk niet zomaar gebouwd. Daarvoor heb je constitutieve elementen nodig die door het sturen en performeren van een perceptie de ingebeelde gemeenschap tot werkelijkheid verheffen. Een identiteit is zoals vermeld immers een glijdend begrip en dus onderhevig aan constante veranderingen. En dat is waar de inscripties als performatieven specifiek functioneren.

Op welke manier kunnen we hier dan van een strategie van *collegia* spreken? Het samenvallen van de *imagined community* met de *epigraphic community* bood *collegia* mijns inziens de gelegenheid ook zelf de touwtjes in handen te nemen. Ook zij maakten immers deel uit van de *epigraphic community*. Via hun inspraak in de *dèmos* bepaalden ze bovendien rechtstreeks mee wiens relatie van verantwoordelijkheid tot de *polis* nog eens extra benadrukt werd door hem/haar de titel van zoon/dochter van de stad toe te kennen.

Het beste bewijs daarvan vinden we volgens mij in het feit dat *dèmos* en *boulè* soms samen een eretitel toekenden, maar soms ook elk afzonderlijk. Dat is het geval in IGSK 54:120 (Perge, 124-125 n.C.) waar de *dèmos* alleen optreedt om dezelfde Plancia Magna nogmaals tot *πόλεως θυγατέρα* (r. 4) te verklaren. Merk overigens ook op dat niet alleen titels als ‘zoon van de stad’ geattesteerd zijn, maar eveneens ‘zoon van de *boulè*’ en ‘zoon van de *dèmos*’.

Op die manier werd het toekennen van honorifieke titels voor *collegia* en de *dèmos* (waar de *collegia* sterk vertegenwoordigd waren) een strategie met verschillende voordelen. Primordiaal was dat ze mee hielpen om de *imagined community* te performeren. En in een *community* zoals een familie draagt iedereen zorg voor elkaar. Bovendien konden *collegia* zelf (of in samenspraak) kiezen aan wie ze de titels toekenden en wie dus nog eens extra op zijn plichten jegens zijn medeburgers moest gewezen worden. *Collegia* usurpeerden zo het familiaal taalgebruik om zich nog steviger in het netwerk van de *polis* in te bedden (kameleonstrategie) én daarnaast ook om specifieke banden te kunnen aanhalen met bepaalde leden van de elite.

Conclusie

We hebben kunnen vaststellen dat het civiele model van de klassieke *polis* niet stierf op de speerpunten van de Macedonische falanx in Chaeronea, en ook niet onder de laars van de Romeinse overheersing. Toch bestaat er in onze receptie van de politieke cultuur van de imperiale *polis* een zekere ambiguïteit: de bronnen spreken enerzijds van een zeer sterke oligarchisering en hiërarchisering van de samenleving; anderzijds bereiken ons (indirect) ook nog heel wat signalen van de democratische participatie van de *dèmos*. De bewuste zelfrepresentatie van de imperiale *poleis* als gehoorzame oligarchieën voor het imperiaal gezag heeft lange tijd ook wetenschappers in onze tijd een rad voor de ogen gedraaid bij hun beschrijving van de postklassieke politieke cultuur.

Aan de rehabilitatie van de *dèmos* als geëmancipeerde politieke factor heb ik hier een bijdrage proberen leveren. Vertrekkend vanuit de vaststelling dat

de informatie die we uit inscripties halen niet alleen in de semantische laag resideert, hebben we ere-inscripties benaderd als taalhandelingen. Op die wijze hebben we, gebruikmakend van de (ogenschijnlijk uitgebeende) epigrafische overlevering van *collegia* als venster op de *dèmos*, een aantal ingenieuze talige strategieën geïdentificeerd, waarmee *collegia* hun plaats (en dus die van de *media plebs*) in het sociale weefsel op subtiële wijze konden afdwingen en confirmeren.

Bibliografie

- Arnaoutoglou, I.N. 2002. "Roman Law and *Collegia* in Asia Minor", in: *Revue internationale des droits de l'antiquité* 49: 27-44.
- Ascough, R., P. Harland & J. Kloppenborg 2011. *Associations in the Greco-Roman World: A Companion to the Sourcebook*. <<http://philipharland.com/greco-roman-associations/>>.
- Austin, J.L. 1962. *How to Do Things with Words*. Oxford: Clarendon Press.
- Bell, V. (ed.) 1999. *Performativity and Belonging*. London: Sage.
- Brunt, P.A. 1990. *Roman Imperial Themes*. Oxford: Clarendon Press.
- Cotter, W. 1996. "The *Collegia* and Roman Law: State Restrictions on Voluntary Associations, 64 BCE-200 CE", in: S.J. Kloppenborg & S.G. Wilson (eds.), *Voluntary Associations in the Graeco-Roman World*. London: Routledge, 74-89.
- Dickenson, C.P. 2011. "The Agora as Political Centre in the Roman Period", in: A. Giannikouri (ed.), *The Agora in the Mediterranean from Homeric to Roman times. Proceedings of the International Conference Held on Kos: 14-17 April 2011*. Athens: ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΑΙΓΑΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ, 47-60.
- Ferguson, S. 1944. "The Attic Orgeones and the Cult of Heroes", in: *Harvard Theological Review* 37,2: 61-174.
- Giannakopoulos, N. 2008. "Remarks on the Honorary Titles υἱὸς βουλῆς, υἱὸς δήμου and υἱὸς πόλεως in Roman Asia Minor", in: A.D. Rizakis & F. Camia (eds.), *Pathways to Power: Civic Elites in the Eastern Part of the Roman Empire*. Atene: Scuola Archeologica Italiana di Atene, 251-268.
- Gruen, E.S. 1993. "The *Polis* in the Hellenistic World", in: M.R. Ralph & J. Farrell (eds.), *Nomodeiktēs. Greek Studies in Honor of Martin Ostwald*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 339-354.
- Harland, P.A. 2003. *Associations, Synagogues and Congregations: Claiming a Place in Mediterranean Society*. Minneapolis: Fortress Press.
- Hedrick, C.W. 1999. "Democracy and the Athenian Epigraphic Habit", in: *Hesperia* 68: 387-439.
- Heller, A. 2009. "La cité grecque d'époque impériale: vers une société d'ordres", in: *Annales. Histoire, Sciences sociales* 64,2: 341-373.

- Houtkoop, H. & T. Koole 2002. *Taal in actie: hoe mensen communiceren met taal*. Bussum: Coutinho.
- Kloppenborg, J.S. 1996. “Collegia and Thiasoi: Issues in Function, Taxonomy and Membership”, in: J.S. Kloppenborg & S.G. Wilson (eds.), *Voluntary Associations in the Graeco-Roman World*. London: Routledge, 16-30.
- Liebenam, W. 1900. *Städteverwaltung im römischen Kaiserreiche*. Leipzig: Duncker & Humblot.
- Loxley, J. 2007. *Performativity*. London: Routledge.
- MacMullen, R. 1982. “The epigraphic Habit in the Roman Empire”, in: *American Journal of Philology* 103,3: 233-246.
- Michels, R. 1911. *Zur Soziologie des Parteiwesens in der modernen Demokratie. Untersuchungen über die oligarchischen Tendenzen des Gruppenlebens*. Leipzig: Klinkhardt, W.
- Panagopoulos, C. 1977. “Vocabulaire et mentalité dans les *Moralia* de Plutarque”, in: *Dialogues d’histoire ancienne* 3: 197-235.
- Poland, F. 1909. *Geschichte des Griechischen Vereinswesens*. Leipzig: Teubner.
- Robert, L. 1969. “Théophraste de Mytilène à Constantinople”, in: *Comptes rendus de l’Académie des inscriptions et belles-lettres* 113,1: 42-64.
- Smith, B. 1990. “Towards a History of Speech Act Theory”, in: A. Burkhardt (ed.), *Speech Acts, Meanings and Intentions. Critical Approaches to the Philosophy of John R. Searle*. Berlin / New York: de Gruyter, 29-61.
- Stevenson, T.R. 1992. “The Ideal Benefactor and the Father Analogy in Greek and Roman Thought”, in: *The Classical Quarterly* 42,2: 421-436.
- van Nijf, O.M. 1997. *The Civic World of Professional Associations in the Roman East*. Amsterdam: Gieben.
- van Nijf, O.M. & R. Alston 2011. “Political Culture in The Greek City after the Classical Age: Introduction and Preview”, in: R. Alston & O.M. van Nijf (eds.), *Political Culture in the Greek City after the Classical Age*. Leuven: Peeters, 7-26.
- Waltzing, J.P. 1895-1900. *Etude historique sur les corporations professionnelles chez les Romains depuis les origines jusqu’à la chute de l’Empire d’Occident*. Louvain: Peeters [repr. Gildesheim: Georg Olms, 1970].
- Woolf, G. 1996. “Monumental Writing and the Expansion of Roman Society in the Early Empire”, in: *Journal of Roman Studies* 86: 22-39.
- Zuiderhoek, A. 2007. “The Ambiguity of Munificence”, in: *Historia – Zeitschrift für alte Geschichte* 56,2: 196-213.
- Zuiderhoek, A. 2008a. “Feeding the Citizens. Municipal Grain Funds and Civic Benefactors in the East”, in: R. Alston & O.M. van Nijf (eds.), *Feeding the Ancient Greek City (Groningen-Royal Holloway Studies on the Greek City after the Classical Age, 1)* Vol. II. Leuven: Peeters, 159-180.
- Zuiderhoek, A. 2008b. “On the Political Sociology of the Imperial Greek City”, in: *Greek, Roman, and Byzantine Studies* 48: 417-445.

Zuiderhoek, A. 2009. *The Politics of Munificence in the Roman Empire: Citizens, Elites and Benefactors in Asia Minor*. Cambridge: Cambridge University Press.

Zuiderhoek, A. 2011. "Oligarchs and Benefactors. Elite Demography and Evergetism in the Greek East of the Roman Empire", in: R. Alston & O.M. van Nijf (eds.), *Political Culture in the Greek City after the Classical Age*. Leuven: Peeters, 185-196.